

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.231.145

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.58>

Горобець Н. С.,

доктор філософії зі спеціальності 081 «Право»,
викладачка кафедри адміністративного, господарського права
та фінансово-економічної безпеки
Сумського державного університету

Лелека С. С.,

студентка
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ СУДАМИ УКРАЇНИ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВА

Анотація. Стаття присвячена з'ясуванню дискусійних аспектів обов'язковості застосування судами України практики Європейського суду з прав людини як джерела права. Окрему увагу приділено законодавчому змісту понять «практика Європейського суду з прав людини», «рішення Європейського суду з прав людини». З'ясовано, що з моменту ратифікації Україною Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод остання є частиною національного законодавства, водночас правовою основою для застосування при розгляді справ судами України практики, в тому числі рішень, Європейського суду з прав людини є положення Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Визначено, що серед аргументів в підтримку обов'язковості практики, зокрема рішень Європейського суду з прав людини як джерела права в правовій системі України є порівняння значення Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод та рішень Європейського суду з прав людини із Конституцією України та рішеннями Конституційного суду України. Водночас наголошено, що законодавчі положення прямо не вказують на обов'язок національних судів при розгляді справ застосовувати практику Європейського суду з прав людини. Серед індикаторів проблеми застосування судами України практики Європейського суду з прав людини особливу увагу приділено помилкам, які допускають судді при посиланні на норми Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод та рішень Європейського суду з прав людини, що є підставою для зміни та скасування рішення після його перегляду судом вищої інстанції. З'ясовано, що серед науковців відсутня однозначна відповідь щодо обов'язковості практики Європейського суду з прав людини для національних судів. Зроблено висновок, що застосування судами України практики Європейського суду з прав людини на сьогодні має бути рекомендацією, а не приписом, зважаючи на норми законодавства, положення наукової доктрини та проблеми пов'язані із правильним її застосуванням.

Ключові слова: *Європейський суд з прав людини, Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод, джерело права, судочинство.*

Horobets N. S., Leleka S. S. Mandatory application of the practice of the European Court of Human Rights as a source of law by the courts of Ukraine

Abstract. The article is devoted to clarifying the debatable aspects of the mandatory application by the courts of Ukraine of the practice of the European Court of Human Rights as a source of law. Particular attention is paid to the legislative content of the concepts "practice of the European Court of Human Rights", "decision of the European Court of Human Rights". It was found that since the ratification by Ukraine of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the latter is part of the national legislation, at the same time, the legal basis for the application of practice, including decisions, of the European Court of Human Rights when considering cases by the courts of Ukraine is the provisions of the Law of Ukraine "On execution of decisions and application of the practice of the European Court of Human Rights". It was determined that among the arguments in support of mandatory practice, in particular the decisions of the European Court of Human Rights as a source of law in the legal system of Ukraine, there is a comparison of the meaning of the

Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the decisions of the European Court of Human Rights with the Constitution of Ukraine and the decisions of the Constitutional court of Ukraine. At the same time, it was emphasized that the legislative provisions do not directly indicate the obligation of national courts to apply the practice of the European Court of Human Rights when considering cases. Among the indicators of the problem of the application of the practice of the European Court of Human Rights by the courts of Ukraine, special attention is paid to mistakes made by judges when referring to the norms of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and decisions of the European Court of Human Rights, which is the basis for changing and canceling the decision after its review by superior court. It was found that there is no unequivocal answer among scientists regarding the binding practice of the European Court of Human Rights for national courts. It was concluded that the application of the practice of the European Court of Human Rights by the courts of Ukraine today should be a recommendation, not a prescription, taking into account the norms of the law, the provisions of the scientific doctrine and the problems associated with its correct application.

Key words: *European Court of Human Rights, Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, source of law, judiciary.*

Постановка проблеми. Ратифікація Верховною Радою України 17.07.1997 р. Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція). істотно позначилась на розвитку вітчизняної юриспруденції, безпосередньо в сфері захисту прав людини та її основних свобод. З моменту ратифікації Конвенції, вона стала невід’ємною частиною національного законодавства України. Так, статтю 9 Конституції України визначено, що чинні міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана Верховною радою України, є частиною національного законодавства. А укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до неї [1]. Відповідно до вищевказаного та зважаючи на те, що України є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою (ст. 1 Конституції України), що національні суди при розгляді справ не можуть ігнорувати практику ЄСПЛ, який не лише тлумачить положення Конвенції, але й узгоджує позиції країн-учасниць Конвенції. Водночас застосування практики ЄСПЛ супроводжується низкою проблем. Одна з них це невизначеність статусу практики ЄСПЛ для судів України в частині її обов’язковості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що поняття, статус, зміст практики ЄСПЛ, особливості її застосування національними судами при розгляді різних категорій справ було предметом уваги вітчизняних науковців і практиків, серед яких: К. В. Андріанов, М. В. Буроменський, О. В. Буткевич,

О. Р. Гаврилюк, К. Б. Дрогозюк, В. А. Завгородній, В. І. Кафарський, У. З. Коруц, А. І. Піддубна, Р. Б. Сабодаш, О. В. Сердюк, О. І. Соболев, Т. І. Фулей, Р. С. Южека, Г. В. Юровська та інші. Втім відсутність однозначної відповіді щодо обов’язковості використання судами України при розгляді справ практики ЄСПЛ як джерела права свідчить про доцільність додаткової наукової розробки цього питання.

Метою статті є визначення обов’язковості застосування судами України практики європейського суду з прав людини як джерела права.

Викладення основного матеріалу. Конституційній нормі, яка визнає міжнародні договори, ратифіковані парламентом України, частиною національного законодавства кореспондують положення інших нормативних актів України. Так, зміст ч. 2 ст. 1 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) свідчить, що кримінальне процесуальне законодавство складається з певних положень Конституції України, міжнародних договорів, згода на обов’язковість яких надана Верховною радою України, цього кодексу та інших законів України [2]. Тобто фактично ми не можемо заперечувати те, що Конвенція з моменту її ратифікації стала частиною законодавства України.

Крім того положення Конвенції використовуються на практиці. Так, відповідно до п. 1 Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів №№ 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 р. Україна повністю визнає на

своїй території дію статті 46 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року щодо визнання обов'язковою й без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського Суду з прав людини в усіх питаннях, котрі стосуються тлумачення й застосування Конвенції [3]. А стаття 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. закріплює, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права [6]. Згідно зі ст. 90 КПК України, рішення національного суду або міжнародної установи, яке набрало законної сили і ним встановлено порушення прав людини і основоположних свобод, гарантованих Конституцією України і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною радою України, має преюдиціальне значення для суду, який вирішує питання про допустимість доказів [5]. Відповідно до ч. 2 ст. 8 Кодексу адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р., суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики ЄСПЛ [7].

Втім не зважаючи на положення чинного законодавства у науковій доктрині питання обов'язковості практики ЄСПЛ для національних судів є дискусійним. Так, одні науковці підтримують обов'язковий характер такої практики для національних судів України, водночас є позиції проти, зважаючи на існуючі в національному законодавстві суперечності, що виключають можливість надання такої практиці статусу безсумнівної обов'язковості.

Україна одна з небагатьох держав, яка безпосередньо врегулювала практику виконання рішень ЄСПЛ окремим законом, хоча він і викликає низку колізій та прогалів. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» під практикою пропонує розуміти практику Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини (стаття 1) [6]. Втім О. Буткевич звертає увагу, що незрозумілим залишається: а) про яку практику йдеться – лише про ту, що стосується України, чи усю практику ЄСПЛ, а також про прецедентну (власне рішення у справах)

чи усю практику ЄСПЛ (адміністративні та процесуальні рішення); б) чи відносить вказаний закон України до такої практики рішення Палати Суду чи Голови Палати Суду, винесені відповідно до Правила 39 Регламенту Суду щодо тимчасових заходів, які держава зобов'язана виконувати [8, с. 12].

Необхідно зазначити, що закон надає ширше тлумачення поняття «рішення ЄСПЛ», яке охоплює: а) остаточне рішення ЄСПЛ у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції; б) остаточне рішення ЄСПЛ щодо справедливої сатисфакції у справі проти України; в) рішення ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання у справі проти України; г) рішення ЄСПЛ про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України [6]. В кожному з цих випадків мова йде про рішення, яким визнано порушення Україною Конвенції, хоча стандарти та принципи ЄСПЛ щодо захисту прав людини містяться і у рішеннях про неприйнятність справи. Крім того обмежуючись рішеннями ЄСПЛ у справах проти України, національне законодавство не дозволяє судам України застосовувати стандарти і принципи ЄСПЛ, що містяться у рішеннях за справами проти інших держав (хоча положення характерне для законодавства більшості країн) [8, с. 12].

Аргументи щодо того, що всі рішення ЄСПЛ безвідносно до того, проти яких держав вони ухвалювалися, слід вважати джерелом права, були наведені колишнім Головою ЄСПЛ Л. Вільдхабером, який наголосив, що не слід забувати про рішення у справі «Cossey v. United Kingdom», де зазначено, що дотримуватися прецедентного права – означає діяти в інтересах правової визначеності та сприяти регулятивному розвитку конвенційних положень. Крім того, врегулювання ЄСПЛ тотожних справ по-різному невідворотно призведе до порушення принципу рівності всіх перед Конвенцією і відповідно можуть не виправдатися сподівання суб'єктів, що шукають транснаціонального захисту [9, с. 6]. Втім Т. І. Фулей вказує на те, що Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» хоча і використовує поняття «практика ЄСПЛ», але фактично не містить

положень, які прямо забороняють застосовувати рішення чи ухвали ЄСПЛ, постановлені щодо інших країн [10, с. 6].

Водночас законодавчі положення не свідчать про обов'язковість практики ЄСПЛ для національних судів. В. А. Завгородній звертає увагу, що вживання в Кодексі адміністративного судочинства України формулювання «з урахуванням судової практики ЄСПЛ» прямо вказує на рекомендаційний характер цієї норми та дає можливість адміністративним судам сприймати практику ЄСПЛ як прецеденти тлумачення норм Конвенції, що не є обов'язковим для застосування в кожній справі, яка розглядається [11, с. 11].

О. І. Соболев та Р. С. Южек підтримують обов'язковість рішень ЄСПЛ, адже вважають, що їх використання як джерела права є необхідним етапом для пристосування правосуддя України до законодавства ЄС, зокрема прийняття нормативних актів, які базуються на нормах права ЄС. На думку науковців правова система України не може ігнорувати рішення ЄСПЛ, які є дієвим інструментом гарантування захисту прав, свобод та законних інтересів особи. А практика ЄСПЛ сприяє вдосконаленню актів кримінального процесуального правозастосування щодо забезпечення прав на життя, заборону катування, справедливе судочинство та інших конвенційних прав тощо [12, с. 53].

Прибичником обов'язковості рішень ЄСПЛ є також Г. Юровська. На її думку використання практики ЄСПЛ дозволяє посилити аргументацію правових позицій Конституційного суду України, сприяє тлумаченню, аналізу змісту та значенню використаних конституційних положень, законодавчих приписів, котрі перевіряються на належний рівень конституційності [13, с. 130].

В. Є. Скомороха вважає, що оскільки авторитет ЄСПЛ загальноновизнаний, а його повноваження щодо тлумачення положень Конвенції про захист прав людини і основних свобод визначені приписами цієї ж Конвенції, то прецедентні рішення Суду за будь-яких обставин мають бути серед іншого своєрідним орієнтиром для формування національними судами держав – учасниць Ради Європи, в т. ч. України, практики вирішення конкретних справ

щодо захисту прав і свобод людини і громадянина [14, с. 3–4].

Також обов'язковість рішень ЄСПЛ намагаються обґрунтувати шляхом проведення аналогій із рішеннями Конституційного суду України, порівнюючи значення Конвенції та рішення ЄСПЛ із Конституцією України та рішеннями Конституційного суду України. Зокрема, як рішення Конституційного суду України, в яких здійснюється офіційне тлумачення Конституції та законів України, є обов'язковими для виконання, так і рішення ЄСПЛ містять офіційне тлумачення й застосування Конвенції, а тому (за аналогією з Конституційним судом України) є обов'язкові для виконання (застосування) державами-учасницями Конвенції [12, с. 49].

Проводячи паралель між Конвенцією та основним законом держави, між ЄСПЛ та Конституційним судом, можна стверджувати, що Конвенція не змогла б зберегтися, якби вона постійно не знаходила свій розвиток в прецедентному праві, який створюється практикою ЄСПЛ, тому судові прецеденти в тих чи інших конкретних питаннях можна розуміти як конкретизацію загальних цінностей, що вибудовується в логічну та послідовну систему. Звідси й розуміння основного завдання ЄСПЛ – забезпечити, уніфікувати тлумачення та застосування права ЄС в усіх країнах співтовариства на засадах таких загальноприйнятих принципів права, як принцип рівності, поваги до основних прав людини, пропорційності та правовпевненості, у тому числі й «принципу тлумачення фундаментальних і загальних положень-формулювань» [15, с. 132].

Щодо цього аргументу можна зазначити, що він також не є безспірним, оскільки офіційне тлумачення норми Конвенції становить лише частину рішення ЄСПЛ, що не є безумовною підставою визнання обов'язковості всього рішення. Крім того, порівняння ЄСПЛ із Конституційним Судом є лише теоретичною концепцією, а отже, не може розглядатись як аксіома [12, с. 49].

Крім того виходячи з того, що судова система України не є вторинною щодо ЄСПЛ, то їх взаємовідносини повинні будуватись на принципах взаємодії, а не підпорядкування.

Відповідно Конституційний суд України та загальні суди, зв'язані тільки Конституцією України. З урахуванням цього на відповідність Основному Закону України мають перевірятись усі нормативні акти, у тому числі й рішення Страсбурзького суду. Визнання того, що в Україні рішення і висновки Конституційного Суду, як і рішення ЄСПЛ, є однаково обов'язковими до виконання, жодним чином не прояснює ситуацію і не знімає проблеми конкуренції таких рішень [16, с. 229–230].

Науковцем, котрий наполягає на істинності позиції необов'язковості рішень ЄСПЛ для національних судів є К. Б. Дрогозюк. За науковцем вирішення національними судами справ має відправлятися з урахуванням практики ЄСПЛ як рекомендацій, а не приписів обов'язкових до використання [17, с. 62]. У. З. Коруц також дотримується вищезгаданої позиції, але запевняє, що не всі рішення ЄСПЛ мають бути загальнообов'язковими [18, с. 165].

Одним із аргументів на користь необов'язковості рішень суду ЄСПЛ є також необхідність наявності у правозастосовувача знання та вміння щодо виокремлення у структурі прецеденту «ratio decidendi» з метою правильного застосування зазначеного правоположення, адже неправильне застосування положень Конвенції та практики ЄСПЛ може бути підставою для скасування або зміни судових рішень у разі їх перегляду судами вищих інстанцій [19, с. 235]. Зокрема, А. І. Піддубна наголошує, що судді у більшості рішень, посилаючись на Конвенцію та практику ЄСПЛ: обмежуються узагальненими фразами, згадуваннями її окремих положень, без пояснень значень та обґрунтувань застосування в цілому, застосовують їх недоречно, без розуміння особливостей положень тієї чи іншої статті Конвенції, роблять помилки у назвах рішень ЄСПЛ та видозмінюють їх тексти, та ін. [20, с. 285].

Відповідно на окрему увагу заслуговує, загальна оцінка обґрунтованості посилання на Конвенцію, конкретні рішення чи правові позиції ЄСПЛ. Так, 40% рішень Великої палати Верховного суду та 24% рішень загальних судів містить посилання, що є додатковим, а не обов'язковим аргументом (наприклад,

національне законодавство та судова практика містить аналогічні позиції). У свою чергу, посилання загального характеру, що не має принципового значення для мотивування та висновку судового рішення («декларативне посилання») міститься в 34% рішень Великої палати Верховного суду та 25,2% рішень загальних судів. Водночас в 12% рішень Великої палати Верховного суду та 14,1% рішень загальних судів посилання на Конвенцію, конкретні рішення чи правові позиції ЄСПЛ є основним аргументом, тобто без такого посилання рішення не буде мотивованим [21].

Іншим індикатором проблеми застосування практики ЄСПЛ, яка не знаходить свого розв'язання у вітчизняному правовому полі, є велика кількість посилань вітчизняних судів на те чи інше рішення ЄСПЛ. Наприклад, в Єдиному державному реєстрі судових рішень налічується понад 15 тис. актів правосуддя, в яких посилання на рішення ЄСПЛ від 10.05.2010 р. у справі «Серявін та інші проти України» (заява № 4909/04) здійснюється у двох аспектах конвенційної правозастосовчої практики: право безперешкодного користування майном та право на справедливий суд. Хоча частіше трапляються випадки, коли цитування п. 1 ст. 6 Конвенції, в якій йде мова про те, що міра до якої суд має виконати обов'язок щодо обґрунтування рішення, може бути різною залежно від характеру рішення, є виправдуванням відсутності жодних мотивів відхилення аргументів учасників справи [22]. Тобто актуальним є питання щодо доцільності деяких посилань суддями України на рішення ЄСПЛ.

Навіть аргумент відповідно до якого існує цілком обґрунтована позиція, що складність справи може бути причиною посилання на Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерела права не є безспірним. Втім результати досліджень свідчать про відсутність прямої залежності. Посилання на Конвенцію та практику ЄСПЛ є частими в справах, що мають вирішуватись лише на підставі національного законодавства, положення якого узгоджуються із конвенційними стандартами. Дані свідчать, що переважна більшість посилань стосуються типових/масових проваджень (67,1%).

У справах, що належать до стандартних, простих чи масових, існують усталені позиції судової практики. Однак національний закон не завжди достатньою мірою відображає конвенційні стандарти, що має наслідком звернення суддів до Конвенції. Частка «простих» справ, де експерти визнають необхідність застосування ЄКПЛ та практики ЄСПЛ, є значною (в межах 30%). Прикладом таких проваджень можуть бути окремі категорії справ, що розглядаються слідчими суддями [23, с. 19]. Така ситуація обумовлена, тим, що ні Міністерство юстиції України, ні Верховний Суд, ні Конституційний Суд України, ні суди загальної юрисдикції не сформулювали критерії, яким чином необхідно застосовувати практику ЄСПЛ [24, с. 27].

На думку К. В. Андріанова, вагомим правовими підставами для відхилення твердження про прецедентну природу (у вузькому розумінні) рішень ЄСПЛ є наступні: по-перше, в силу положень Конвенції рішення Суду є актами застосування і тлумачення Конвенції; вони не мають статусу окремого джерела права (як судовий прецедент в Англії) і не породжують нової норми; не заповнюють прогалини у праві, а лише конкретизують зміст існуючих конвенційних норм; по-друге, одне з основних положень англійської доктрини прецеденту полягає у тому, що кожний суд зобов'язаний дотримуватися рішення вищого у ієрархії суду, а апеляційні суди зв'язані своїми попередніми рішеннями. ЄСПЛ не є апеляційною або касаційною інстанцією щодо національних органів судової влади,

що він постійно підкреслює у своїх рішеннях; по-третє, попередні рішення Суду для його безпосередньої практичної діяльності не є обов'язковими під час розгляду подальших справ (позиція, яку Суд офіційно оприлюднив) [25, с. 41].

Висновки. Зважаючи на євроінтеграційний курс України поступово відбувається адаптація національного законодавства до європейського. Одним із її проявів стало прийняття у 2006 році Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Положення вказаного закону як і інших нормативних актів України прямо не передбачають обов'язок застосовувати практику ЄСПЛ при відправленні правосуддя. Незважаючи на низку аргументів за і проти обов'язкового статусу практики ЄСПЛ як джерела права для судів України серед науковців також відсутня однозначна відповідь на це питання, що свідчить про необхідність подальшої його розробки. Однак, ми переконані, що на сьогодні застосування судами при відправленні правосуддя практики ЄСПЛ як джерела права має все-таки бути рекомендацією. Це пов'язано з великою кількістю неправильного застосування суддями положень Конвенції та практики ЄСПЛ, що є підставою для скасування або зміни судових рішень після перегляду судами вищих інстанцій. Очевидно, що у разі мінімізації вказаної проблеми можна говорити про можливість закріплення обов'язкового статусу практики ЄСПЛ як джерела права для судів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
3. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів №№ 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.
6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
7. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446.
8. Буткевич О. Застосування практики та виконання Україною рішень Європейського Суду з прав людини (Policy Paper). 2017. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Propozicii_Politi_ki_ECHR.pdf

9. Вильдхабер Л. Прецедент в Европейском Суде по правам человека. *Государство и право*. 2001. № 12. С. 5–17.
10. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид., випр., допов. Київ, 2015. 128 с.
11. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правозастосовну діяльність в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 10–14.
12. Соболев О. І., Южека Р. С. Сучасний вплив рішень Європейського суду з прав людини на розвиток законодавства та судової практики України». *Південноукраїнський правничий часопис «Протидія злочинності: проблеми практики та науково-методичне забезпечення»*. 2020. № 1. С. 48–54.
13. Юровська Г. Практика Європейського суду з прав людини в рішеннях органу конституційної юрисдикції. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 110–130.
14. Скомороха В.Є. Права людини на охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування та конституційне правосуддя. *Право України*. 2002. № 6. С. 3–9.
15. Кафарський В.І. Практика Європейського суду з права людини в контексті попередження рабства та примусової праці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 39, т. 2. С. 130–133.
16. Прецедентне право Європейського суду з прав людини щодо захисту прав уразливих верств населення : навч. посіб. / О. О. Гайдулін, В. Ю. Худолей, І. М. Шаркова. Київ: ФОРМ-Лекс, 2016. 300 с.
17. Дрогозюк К.Б. Процесуально-правовий характер рішень Європейського суду з прав людини в доказуванні в цивільному процесі України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 2. С. 58–63.
18. Коруц У.З. Місце прецедентної практики Європейського Суду з прав людини в правовій системі України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С. 164–166.
19. Гаврилюк О. Проблемні питання застосування практики Європейського суду з прав людини національними судами. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 231–238.
20. Піддубна А.І. Проблемні питання застосування національними судами практики ЄСПЛ. 2021. URL: http://library.megu.edu.ua:8180/jspui/bitstream/123456789/2683/1/Problemni%20pytannia_Piddubna_2021%20%281%29.pdf
21. Звіт за результатами громадського моніторингу застосування Верховним Судом практики Європейського суду з прав людини / Програма USAID реформування сектору юстиції «Нове правосуддя»; Громадська організація «Інститут прикладних гуманітарних досліджень»: Я. Бєлих, О. Сердюк, М. Буроменський, В. Лутковська, О. Смірнова, С. Сиротенко. Харків, 2019. 59 с.
22. Ющенко Т. Практика ЄСПЛ: переосмислити не можна застосовувати. *Pravo: Вид-во «Юридична практика»*. 2019. URL: <https://pravo.ua/praktika-iespl-pereos-misliti-ne-mozhna-zastosovuvati/>
23. Буроменський М.В., Сердюк О.В. Аналітичний звіт за результатами моніторингу судових рішень застосування в Україні положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини. 2018. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/b/7/390506.pdf>
24. Сабодаш Р. Правила застосування практики Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 27–32.
25. Андріанов К.В. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2002. № 3. С. 37–42.